

BERTRAND RUSSELL'İN BİLİMSEL DİLEMMASI

Osman KARAAĞAÇ*

Öz

İnsanoğlu var olduğu günden bugüne, gerçeğe ulaşmak için iki kaynaktan beslenmiştir. Bunlar: Vahiy ve akıldır. Vahiy, Tanrı'nın peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırdığı mesaj olarak kabul edilmektedir. Akıl, düşünme, anlama ve kavrama yeteneğidir. Din, genellikle doğaüstü transandantal ve ruhsal unsurlarla ilişkilendirilen bir sistem olarak ifade edilirken bilim, evrenin ya da olayların bir bölümünü ele alarak, deney ve gözleme dayanan yöntemler neticesinde oluşan sistemli bir bilgidir. Farklı şekil ve içeriklere sahip olmalarına rağmen tarih boyunca din-İlahî dinler- Tanrı merkezli kolektif bir yapıyı temsil ederken akıl daha ziyade bireyselciliği temsil etmiştir. Ancak aydınlanma dönemiyle birlikte sistematik bir yapıya kavuşan bilim, dinin karşısına daha bir özgüvenli ve daha kolektif bir yapıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Bertrand Russell Hıristiyan kültürü içerisinde din-bilim çatışmasının en yoğun olarak yaşandığı bir dönemde yaşamış ve kendi inanç ve düşüncelerini bu atmosfer içerisinde şekillendirmiştir. Russell, bilim insanlarının evren ve yaşama dair yaklaşımlarının dinin yaklaşımlarından daha mantıklı ve kabul edilebilir olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmanın amacı Russell'in bilim anlayışının dini anlayışın yerini alıp alamayacağını irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Din-Bilim, Tasarım, Şans, Tesadüf.

BERTRAND RUSSELL'S SCIENTIFIC DILEMMA

Abstract

Since the day mankind has existed, it has been fed from two sources in order to reach the truth. These are: Revelation and reason. Revelation is recognized as the message that God conveyed to people through the prophets. Reason is the ability to think, understand and comprehend. Religion is usually expressed as a system associated with supernatural, transcendental and spiritual elements, while science is a systematic knowledge that is formed as a result of methods based on experiment and observation, taking into account parts of the universe or events. Although they have different shapes and contents, religion-Divine religions-has represented a God-centered collective structure throughout history, while reason has rather represented individualism.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 21.03.2022, Accepted / Kabul Tarihi: 03.06.2022

* Dr. Öğretim Üyesi, Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzincan, Türkiye, Dr. Faculty Member, Binali Yıldırım University Faculty of Theology, Department of History of Philosophy, Erzincan, Turkey

e-posta: osman.karaagac@erzincan.edu.tr

ORCID ID: 0000- 0002- 4942- 3835

However, with the enlightenment period, science, which has acquired a systematic structure, has begun to emerge across religion with a more confident and more collective structure. Bertrand Russell lived at a time when the conflict between religion and science was most intense in Christian culture, and he shaped his own beliefs and thoughts in this atmosphere. Russell states that the approaches of scientists to the universe and life are more logical and acceptable than the approaches of religion. The aim of this study is to investigate whether Russell's understanding of science can replace religious understanding.

Keywords: Philosophy of Religion, Religion-Science, Design, Luck and Coincidence.

GİRİŞ

Evrenin nasıl var olduğu ve yaşamın kaynağının ne olduğu konusu insanlık tarihinin en kadim tartışma konularından biridir. Genel olarak üç temel yaklaşım dile getirilmektedir. 1. Tanrı merkezli teistik yaklaşım.¹ 2. Tanrı karşıtı kendiliğinden, şans ve tesadüfe dayalı ateistik yaklaşım.² Her iki yaklaşımın iddialarının ispatlanamayacağını dile getiren agnostik yaklaşım.³ Tanrı merkezli olan teizme göre evren ve yaşam her şeye gücü yeten bir Tanrı tarafından var edilmiştir. Bu anlayışa göre evrenin varlığı ve yaşamın kaynağı Tanrı olmaksızın izah edilemez. Diğer taraftan ateistik yaklaşımı savunanlara göre, evrenin varlığının en kabul edilebilir izahı ya mekanik bir zorunluluk ya da şans ve tesadüftür. Yaşam ise en basit moleküler düzeyden başlamak yoluyla evrimleşerek bugünkü halini almıştır.

Tanrı karşıtı yaklaşım, evrende yegâne gerçekliğin madde olduğunu iddia etmektedir. Bu yaklaşıma göre evren ve yaşama yönelik en güvenilir bilgi, bilimsel kriterlere uygun olarak yapılan faaliyetler neticesinde elde edilen bilgidir. Bilim tekrarlanabilir verilerden hareket eder; deneysel gözlemlere açık, tutarlı, kapsamlı ve verimli çıkarımlara dayanır. Dini inançlar bu özellikleri taşımadığı için herhangi bir değer taşımazlar. Dini görüşler, öznel, dar görüşlü, yerel, eleştiriye ve değişime

¹ Isaac Newton, *The System of the World* (Berkeley, Calif: University of California Press, 1973, 2),397; M. Sait Kurşunluoğlu, *İnsan-Evren İlişkisi ve Antropik İlke* (Ankara: Elis Yayınları, 2006), 83; Şakir Kocabaş, *Fizik Ve Gerçeklik: Bilim Felsefesine Kavramsal Bir Yaklaşım* (İstanbul: Küre Yayınları, 2013),103.

² Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları* (İstanbul: Kaknüs, 2001), 13; Aydın Türk, *Ateizmi Anlamak* (İstanbul: Propaganda Yayınları, 2012), 157; William Lane Craig - Walter Sinnott-Armstrong, *God? A Debate Between a Christian and an Atheist* (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2004), 123; Evan Fales, "Naturalism and Physicalism", *Atheism*, ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007), 118.

³ Bertrand Russell, *Why I Am Not a Christian: And Other Essays on Religion and Related Subjects* (New York: Cambridge University Press, 2005), 126; Peter A. Huff, *Atheism and Agnosticism: Exploring the Issues* (Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2021), 1; Francis Fallon, "If Agnosticism, Then What", *Agnosticism*, ed. Francis Fallon - Hynan Gavin (Oxford: Oxford University Press, 2020), 81.

kapalıdır.⁴Bu noktadan hareketle şu söylenilebilir ki hem teizm hem de ateizm taraftarları kendi görüş ve düşüncelerinin doğruluğunu ispatlama adına ciddi uğraşlar vermektedirler.

İki uç yaklaşımın dışında dile getirilen üçüncü yaklaşım ise bilinemezliğe dayalı olan agnostik bir tavidir. Agnostik yaklaşımıyla bilinen Bertrand Russell, evrenin yapısı üzerinden Tanrı'nın varlığına yönelik olarak olumsuz bir düşünce dile getirmemektedir. Ancak evrenin yapısı üzerinden Tanrı'nın varlığı ya da yokluğuna dair bir düşüncenin ispatlanamayacağını ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle evrenin yapısına yönelik olarak bir metafizik anlam yüklemenin anlamsızlığına inanmaktadır. Russell'in agnostik bir tavır sergilemesinde yaşamış olduğu dönemin etkilerini görmek mümkündür. Uzun bir dönem Kilise'nin kontrol ettiği anlayış insanlığı geri bırakmıştır. Ona göre insanlığın kültür ve medeniyet açısından gelmiş olduğu nokta evrene metafizik anlam yükleme kaygısından kurtulmanın sonucunda gerçekleşmiştir.⁵

Russell, geleneksel evren anlayışının birtakım sıkıntılar ürettiğini ifade etmektedir. Ona göre geleneksel anlayışın temelini Grek tragedyası oluşturmaktadır. Grek tragedyası evrenin sonunu merkeze alarak acı ve keder yoğunluklu bir kader anlayışı oluşturmuştur. Diğer taraftan dünya merkezli bir evren anlayışından güneş merkezli evren anlayışına geçişte önemli rol oynayan Kepler'in hayatının bir bölümünde Zerdüşterler gibi güneşe tapması nedeniyle yeni sisteme adaptasyonunda önemli bir katkı yaptığını düşünmektedir.⁶

Russell'in inanç merkezli bir evren anlayışında farklı bir tavır takındığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Zira Grek tragedyasının kader ve keder merkezli bir evren anlayışının insanlığa huzur getirmediğini ifade eden Russell, aynı olumsuz tavrı Güneşe adeta tapan Kepler için bir problem olarak görmemekte dahası bunu bir adaptasyon aracı olarak görmektedir. Aynı şekilde birçok noktada Kilise'ye eleştiri yönelten Russell, astronomi biliminin gelişmesinde olumsuz bir şekilde de olsa Kilisenin payını kabul etmektedir. Russell'a göre yapılması gereken şey yeni bir yaklaşım ortaya koymaktır. Bu yaklaşımda herhangi bir inanca ve anlayışa angaje olmadan özgür bir şekilde gerçeği ortaya çıkarmak için çaba sarf etmelidir. Russell'in düşüncesinin daha iyi anlaşılabilmesi için onun evren ve yaşama dair yaklaşımlarının bilinmesi gerekmektedir.

Bertrand Russell

1. Evren Anlayışı

Russell'a göre insanlar, asırlar boyu gezegenlerin Güneşin çevresinde çekim kanununa göre döndüğünü gözlemlediler. Evrende müthiş bir düzenin olduğunu düşünüp böyle bir düzeni yarattığı için Tanrı'ya şükran duygularıyla doldular. Ancak

⁴ Ian G. Barbour, *When Science Meets Religion* (New York: HarperCollins, 2000), 11.

⁵ Bertrand Russell, *What I Believe*. (London: Routledge, 2004), 5.

⁶ Bertrand Russell, *Sorgulayan Denemeler*, çev. Nermin Arık (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 40-41.

bugün artık Newton'un ortaya koymuş olduğu-teizmin iddialarını destekleyen- saat gibi işleyen doğa yasası geçerliliğini yitirmiştir. Doğa, Newton'un iddia ettiği gibi garip bir düzene sahiptir ancak ortada doğa yasaları diye nitelendirilebilecek bir sistem yoktur. Ayrıca atomların yapısı incelendiğinde görülecektir ki atomlar herhangi bir yasaya itaat etmemektedirler. Elde edilen veriler ne kadar düzene işaret ederse o kadar da rastlantısallığa da işaret edebilir.⁷

Doğa yasalarının bir yaratıcı gerektirdiği düşüncesi doğa ve insan yasaları arasındaki karışıklıktan doğmuştur. İnsan yasaları, size nerede, nasıl davranmanız ya da davranmamanız gerektiğini söyler. Doğa yasaları da cisimlerin nasıl hareket ettiklerini bildirir. O halde hiç kimse onlara bu şekilde hareket etmelerini emreden bir Tanrı'nın var olduğunu ve onlarla bir irtibatının olduğunu söyleyemez. Eğer her bir nesne için bir neden aranırsa o zaman şu soruya da cevap verilmek zorunludur: "Tanrı niçin böyle bir yasa çıkardı da başka türlü bir yasa çıkarmadı?" Bu soruya verilecek cevap Tanrı'nın keyfi öyle olmasını istemiş ve öyle yapmış şeklinde olursa o zaman öyle kayda değer bir yasa sisteminin olmadığı kabul edilmiş olacaktır. Yok, var olan yasalarda keyfilik yoktur onlar bir zorunluluğun eseridir denilirse o zaman da varılacak nokta şudur: Doğada yasa olarak nitelendirilen sistem Tanrı'yı da bağlar. Dolayısıyla her iki şartta da yasalar üzerinden Tanrı'ya gitme fikrinden vazgeçilmelidir.⁸

Evrenin tanrısal güç ile bağını koparak Russell, insanı da doğanın bir parçası olarak görmektedir. İnsan da doğanın içerisinde var olan yasalara tabidir. Bilim, evrenin sırlarını da çözmeye başlamıştır. Artık dünyanın geçmişinin nasıl olduğu ve geleceğinin nasıl olacağını bilmeye çok az kalmıştır. Russell'a göre Darwin, evrim teorisiyle biyolojik dünyada olup bitenleri izah ederek insanlığı büyük bir endişeden ve korkudan kurtarmıştır. Aynı şekilde fizik bilimi de fiziki dünyada olup bitenleri tüm sırları ile birlikte açıklamaya çok yakındır.⁹

Russell, yasa kavramı üzerinden Tanrı kavramını sorgulama yolunu tercih etmektedir. Eğer Tanrı istediğini yapıyorsa O'nu keyfi davranmakla itham etmekte, yok her dilediğini yapamıyorsa o zaman da hem O'nun güçsüzlüğünü hem de gereksizliğini dile getirmektedir. Ancak, bilindiği üzere özgürlük, yapabilmek, tercih edebilmektir. Yasayı koyan yasaya mahkûm olamaz. Dolayısıyla var olan bir sistem onu var edeni dışlayamayacağı gibi onu güçsüz ve gereksiz de yapamaz. Ayrıca bir kavram üzerinden ontolojik bir sorgulama yapmak doğru bir sonuca götürmez. Zira Immanuel Kant(1724-1804)'ın ontolojik delile yapmış olduğu, "Kavram üzerinden varlık sorgulaması yapılamaz." değerlendirmesi üzerinden bir varlık sorgulamasının doğru sonuca

⁷ Russell, *Why I Am Not a Christian: And Other Essays on Religion and Related Subjects*, 5.

⁸ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 6.

⁹ Russell, *Why I Am Not a Christian*,7.

götürmeyeceği açıktır.¹⁰ Zira Tanrı “yasa” kavramı üzerinden keyfiliğe ya da mahkûmiyete mecbur bırakılmaktadır.

2. Dinin Temeli

Russell'a göre din, korkular üzerine kurulmuş bir sistemdir. Bu korku, bilinmeyen korkusudur. İnsanlık yüzyıllardır esir olduğu bu korkuyu bilim sayesinde yenmeyi başaracaktır. Bilim, bugün kilisenin ne kadar dokunulmazı varsa hepsine dokunmuş, insanlığın ufkunu aydınlatmıştır. Biz artık dünyayı olduğu gibi görmenin yollarını aramalıyız. Kilise, insanın zihnini günahlarla doldurmuş onun kendisini bulmasını ve doğayla uyumlu bir şekilde yaşamasını engellemiştir.¹¹ Din insanlık için bir sefalet kaynağıdır. Birçok kötülüğün kaynağıdır. Lakin insanlığın medeniyet yolculuğunda birtakım faydalarının olduğu inkâr edilemez. Takvimin yapılması, Mısırlı rahiplerin güneşin hareketine yönelik gözlemleri görmezlikten gelinemez.¹²

Bilim, yaşamın ve evrenin nasıl oluştuğunun bir kısmını çözdü, diğer bir kısmını da çözmek üzeredir. Ancak izah etmede zorlandığı bir konu vardır: O da ölüm olayıdır. Ölüm sonrası hayat her iki seçenek için de olasıdır. Ölüm sonrası hayat olabilir de olmayabilir de. Russell'a göre hayat, ölümün bir gecikmesi ya da bir şekilde devam etmesidir. Birtakım dindar insanların zannettiği gibi metafizik yönü olan hayatın ikinci aşamasına inanmak boş inançtan öteye gitmez. Zihin, madde ve ruh gibi kavramlar nihai gerçekliği olmayan kavramlardır. Bu kavramlar sadece ve sadece bir maksat için uygun terimlerdir.¹³

Ölümsüz olma isteği ölüm korkusundan doğmuştur. Korku hayattaki birçok şeyin kaynağıdır. Burada yapılması gereken şey ölümden korkup ölümsüz olma duygusuna sığınmak değildir. Bilimin yapması gereken şey, insanda var olan bu ölüm korkusunu yok edip onu ölümsüz olma isteğinden vazgeçirmek olmalıdır. Russell, bu konuda bilimin yetersiz kaldığını kabul etmektedir. Ona göre din, insanoğlunun bu zaafını acımasızca kullanmaktadır. Din, insanlara korkmayın bu evreni ve sizi yaratan bir Tanrı vardır ve sizi öldükten sonra yeniden diriltecektir diye seslenmektedir. Bir taraftan cenneti vaat ederek insanın ümitlerini zinde tutmakta diğer taraftan ise yanlış yapanların cehenneme gideceğini ilan ederek her iki açıdan insanlığı Tanrı ve ölüm gerçeğine yaklaştırmaktadır.¹⁴ Dinin bizi sıkıştırmış olduğu bu kapalı mekândan ancak bilime açılan pencereleri açarak içimize özgüven duygusunu doldurarak kurtulabiliriz. Zira nice yiğitler vardır ki darağacına gururla yürürler.¹⁵

¹⁰ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, çev. Werner S. Pluhar (Cambridge: Hackett Pub. Co, 1996), 580-582 A594/B622, A594/B624.

¹¹ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 18.

¹² Russell, *Why I Am Not a Christian*, 20.

¹³ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 49.

¹⁴ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 17.

¹⁵ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 6.

Dinin temelini sadece korkuya indirgenmesi dini anlamsızlaştırmak için tercih edilen yöntemlerden biridir. Russell'ın bu iddiasının bir anlam kazanabilmesi ancak yeryüzündeki bütün korkusuz insanların dinsiz olduklarının tescillenmesi ile mümkündür. Diğer taraftan korkak olup dinsiz olan insanlar da mevcuttur. Tanrı inancı içerisinde korkunun var olması dinin korkudan ibaret olduğu anlamına gelmez. Ayrıca gelecek endişesi farklı boyutlarda da olsa herkeste mevcuttur. Durum bu minvalde iken insanların ölüm sonrası için endişelenmeleri ya da umut beslemeleri yokluk korkusundan daha ziyade varlığa tutunma çabası olarak değerlendirilebilir.

3. Neden Sorunu

Russell, genelde evrenin yapısı daha özelde ise insanın davranışlarında bir metafizik neden arama fikrinin yanlış olduğunu düşünmektedir. Çünkü evrende ve yaşamda birbirini destekleyen ve birbirini düzenli bir şekilde takip eden olaylar zinciri yoktur. Dolayısı ile bir neden (ilk sebep) aramaya gerek yoktur. Çünkü bu neden arama fikri bir var edici düşüncesini kaçınılmaz kılmaktadır. Russell, arkadaşı Copleston ile aralarında geçen konuşmada neden böyle düşündüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

“Her şeyin nihai noktada bir neden düşüncesine dayandırılmasını anlayamıyorum. Ayrıca bu ‘neden’ fikrinin anlaşıldığını da zannetmiyorum. Bir şeyin nedenini tam olarak bilemeyiz. Tanrı'ninkini hiç bilemeyiz. Evrenin yapısı üzerinden Tanrı'nın varlığına ulaşma fikrinin bir faydası olduğu kanaatinde de değilim. Haydi, bir an için evrenin bütününe yönelik böyle bir değerlendirmenin yapılması gerektiğini kabul edelim. Ancak insan hangi amaçla çevresinde görmüş olduğu nesnelerin var oluşunu sorgulasın? Bunun için bir neden göremiyorum. Dolayısıyla dogmatik bir şekilde Tanrı'nın olmadığını söylemiyorum. Söylemek istediğim şey, O'nun var olduğunu bilemediğimizdir”.¹⁶

Russell'ın Copleston ile yapmış olduğu diyalogda varmak istediği nokta evrenin yapısına ve yaşamın kaynağına yönelik bir metafizik sorgulamanın gereksizliği üzerinedir. Filozofumuza göre son zamanlarda bazı fizikçi ve biyologların yaptıkları bilimsel faaliyetlerin materyalizmi çürüttüğü iddiası doğru değildir. Çok yakın bir zamana kadar Katolik dünya insanın kısmen özgür olduğunu düşünmekle beraber zaman zaman yaşanan mucizeler istisna olmak üzere evrende sıkı bir düzenin olduğunu iddia etmekteydiler. Ancak bilimsel faaliyetler sonucunda bu sıkı düzen anlayışı daha esnek bir anlayışa evrilmiş durumdadır. Yapılan çalışmalar sonucunda elektron ve protonların bir düzen içerisinde hareket ettikleri gözlemlenmiştir. Bu durum teistlerde heyecan verici bir duygu uyandırmış olsa da atomların hareketlerinin teistik iddiayı destekler bir yapıda değildir. Bu durum da göstermektedir ki bilimsel faaliyetler hâlâ ateizmin savlarını destekler konumdadır.¹⁷ Atomlarla beraber bazı büyük cisimlerinde rastgeleliğe açık olma ihtimali hâlâ güçlüdür. Atomların bu çaprazlama farklı

¹⁶ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 128.

¹⁷ Bertrand Russell, *Bilimsel Bakış*, çev. Funda Sezer (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 111.

atraksiyonları bir temel yasaya göre hareket edip etmedikleri hâlâ tespit edilebilmiş değildir. Atomların bu hali özgür irade olarak tanımlanabilir. Eddington'a göre insan beynindeki atomlar farklı geçişler yapabilmektedir.¹⁸ Bu hareket insan isteminin dışında gerçekleşmektedir. Bu durum büyük fizikî evren için de geçerli olabilir. Eddington özgür irade ile belirsizlik ilkesi arasında bir bağ kurmaktadır. Bu da Russell'a çok şaşırtıcı gelmektedir. Russell, Eddington atomların düzensizliğine dayalı evren anlayışını James Jean'in atomların düzenliliğine dayalı anlayışını daha kabul edilebilir bulmaktadır. Jean'in Tanrısı bir biyolog ya da mühendis değildir. O salt bir matematikçidir.¹⁹ Jean evrimcilerin savlarına önem vermez. Bu koca evrende küçücük bir yerde hayatın olması tesadüf olmasa gerektir. Ancak durumun Jean'in dediği gibi olabilmesi için bu evren ile dünya arasında denge açısından bir uyum olmalıydı.

Bilimin nihai nokta olduğunu iddia eden Russell, bilimin birtakım açmazlarla karşı karşıya olduğunu kabul etmektedir. Ona göre bilimin karşılaştığı en önemli sorun evrenin yapısı itibariyle bir sona doğru gidiyor görünmesidir. Dünyadaki radyoaktif elementler daha az karmaşık elementlere bölünmektedir. Bunları an itibariyle yeniden bir araya getirebilecek bir güç de görünmemektedir. Bu durumdan daha vahim bir şey vardır. O da şudur: Termodinamiğin ikinci yasasına(entropi) göre kendi haline bırakılan şeyler bir daha düzene girmezler. Görünen o ki evren bir zamanlar daha düzenliydi ve bu düzen gittikçe bozulmaktadır. Bu düzenin yeniden canlanabilmesi ancak yeni bir baharın gelmesiyle mümkündür. Diğer yandan sıcaklık seviyesi farklı olan iki cisim yan yana getirildiğinde sıcak olan soğumaya soğuk olan ısınmaya başlar. Aynı zamanda sıcak cisimlerin parçacıkları hızlı hareket ederken soğuk cismin parçacıkları daha yavaş hareket ederler. Bu durumda hızlı olanlar yavaş olanlara çarpacak ve sürekli bir hareket oluşturacaklar. Bir zaman sonra dünya daha önce olmadık bir noktaya gelmiş olacaktır.²⁰

Russell'a göre termodinamiğin ikinci yasası bizi bir tasarım noktasına götürmez. Böyle bir varsayım bilime teolojik bir gömlek giydirmeye çalışanların hoşuna gitmektedir. Yapılması gereken şey zamanın başlangıçsızlığını kabul etmektir. Dolayısıyla evrenin bir sona doğru gidiyor olduğu düşüncesi de iyi bir savdır. Russell, evrenin bir sona doğru gidiyor olmasını görmesine rağmen kendi düşünce dünyasında bir tezat yaşamamak adına çıkış yolu olarak evrenin başlangıcının olmadığı yaklaşımına sığınmaktadır. Oysaki son düşüncesinden kurtulmanın yolu başlangıçsızlık düşüncesine sığınmak olmamalıdır.

Anlaşılan bilim ile teoloji arasında ortaya çıkan ilk ayrışım noktası bizim şu anda güneş sistemi diye adlandırdığımız sistemin merkezinde güneşin mi dünyanın mı olduğudur. Ortodoks dini kabullerine göre sistemin merkezinde dünya var ve güneş, ay ve diğer gezegenler onun etrafında dönmektedirler. Copernik'in ortaya atmış olduğu

¹⁸ Sir Arthur Stanley Eddington, *The Nature Of The Physical World* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1948), 123.

¹⁹ Russell, *Bilimsel Bakış*, 120.

²⁰ Russell, *Religion & Science*, 19.

yeni teoriye göre ise sistemin merkezinde güneş vardır ve diğer cisimler onun etrafında dönmektedirler. Bu durum basit bir sistem tartışması değildir ve Batı'da hâkim olan inanç yapısının sarsılmasına sebebiyet vereceği için Kilise tarafından şiddetli bir şekilde reddedilmiştir. Ortodoks teorisine göre dünya evrenin merkezindedir ve bütün sistem ona hizmet etmektedir. Çünkü Tanrı her şeyi insan için yaratmıştır. Dolayısıyla insan dünyanın merkezi, dünya da sistemin merkezini oluşturmaktaydı. Copernik ve onun çalışmalarını devam ettirenler ise dünyanın sistemin merkezinde olmadığını ve milyarlarca cisimden herhangi biri olduğunu iddia etmekteydiler. Dolayısıyla milyarlarca cisimden herhangi birinin durumu ne ise dünyanın durumunun da o olduğu düşüncesini ileri sürdüler. Bu durum sadece dünyanın merkezîyet gücünü kaybetmesi değildi aynı zamanda Tanrısal bir amacın ortadan kalkması, Tanrı merkezli bir evren anlayışının tahttan indirilmesi demektir.²¹

Özetle yüzyıllar boyunca dünyanın çok büyük olduğu diğer cisimlerin ise çok küçük olduğu düşünülürdü. Oysaki bu yeni durumda dünyanın öyle zannedildiği kadar büyük olmadığı hatta sistemin içerisinde en küçük olanlardan biri olduğu anlaşılmıştır. Bu durum beraberinde ne dünyanın ne de içerisinde var olan şeylerin herhangi bir kozmik amacının olduğu iddialarının yüksek bir şekilde dillendirilmesine sebebiyet vermiştir. Teknolojinin yardımı ile yapılan keşifler sonucu ortaya çıkan evrenin zannedilenden çok daha büyük olması ve dünyanın sistemin içerisinde bilinenin ötesinde çok daha küçük olması onu değersizleştirmez. Zira bir şeyin değeri onun işlevi ve ihtiyaca cevap vermesi ile ilintilidir. Kendisinin dışında hayat imkânı olmayan milyarlarca yıldızın varlığı dünya için bir noksanlık değildir. Aksine onu değerli kılar. Çünkü bir şeyin değeri kıyasla ortaya çıkar. Bu durum da onu ne rastgeleliğe ne de değersizliğe götürür.

4. Evrim Anlayışı

Evrin teorisi 19.yy da dile getirilen ve bilim çevrelerini etkileyen önemli teorilerden biridir. Farklı isimler tarafından da dile getirilmiş olan bu teorinin geniş kitleler tarafından kabul edilmesini sağlayan kişi Charles Darwin'dir.(1809-1882) Onun düşüncesinin temelini iki kavram şekillendirmektedir. Bunlar: "Evrin" ve "doğal seçim" dir.²² Darwin'e göre yaşam basit moleküler düzeyden bugünkü bileşik ve komplike vaziyetini almıştır. Ayrıca yaşamın devamlılığını sağlayan yegane unsur ise iyi olanın hayatta kaldığı doğal seçilimdir. Dolayısıyla evren ve yaşam süreç içerisinde gelişerek bugünkü halini almıştır. Bu nedenle evrenin oluşumu ve yaşamın meydana gelmesiyle alâkalı olarak herhangi bir tanrısal güç aramaya gerek yoktur.²³ Darwin, Copernik'in

²¹ Bernard Russell, *The History of Western Philosophy* (New York: Simon and Schuster, 1945), 530.

²² E. J Browne - Charles Darwin, *Türlerin Kökeni: Charles Darwin*, çev. Orhan Düz (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 29.

²³ Charles Darwin, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1981), 120.

astronomi alanında yapmış olduğu başkaldırıcı biyoloji alanına taşımış ve daha büyük zaferler elde etmiştir.²⁴

Russell'a göre evrim teorisi Batı dünyasının asırlar boyu zihin dünyasında taşıdığı inançların boş olduğunu ve gerçeği yansıtmadığını gün yüzüne çıkarmıştır. Kilise, evrenin altı günde var edildiği, insan ve hayvanların Tanrı tarafından yaratıldığı ve insanın cennete yerleştirildiği ve yasak edilen meyveden yedikleri için cennetten kovulduklarını anlatmıştır. Yine insanın Tanrı karşısında ezik olmasını sağlamak için işlemiş oldukları günahın kıyamete kadar gelecek bütün kuşaklara aktarıldığı ve geçmişte Tanrı'nın sözünü dinlemedikleri için Nuh tufanı gibi devasa felaketlerin aktarılması kilisenin güç devşirmek ve onu korumak için uydurduğu aşıkâr ortaya çıkmıştır.²⁵

18. yy'da Newton'un ortaya koymuş olduğu yeni anlayış kendine has bir dindarlık anlayışı oluşturmuştur. Ancak, mükemmel bir makineyi andıran evren modelinde makinenin ustasıyla bağı koparılmış determinist bir evren anlayışı benimsenmiştir. Yani Tanrı ilk neden olabilir; fakat ikinci ve üçüncü aşamada Tanrı'nın özel desteğine ihtiyaç kalmamıştır.²⁶

Russell, maddenin ontolojik yapısına yönelik olarak Comte de Buffon'un (1707-1788) *Natural History* adlı eserinde maddenin yaratıldığına dair herhangi bir işaret bulunmadığı düşüncesini paylaşmaktadır. Buffon'a göre yaratılma düşüncesi Musa'nın ve İsa'nın anlatmış olduğu hikâyelerden ibarettir. Modern jeoloji bilimi elde etmiş olduğu bulguları değerlendirdiğinde teolojistlerin anlatmış olduğu hikâyeleri haklı çıkaracak bir nedene rastlayamamıştır. Yeryüzü-kutsal metinlerin altı günde yaratıldı iddiasının aksine- çok uzun bir zaman diliminde yavaş yavaş oluşmuştur.²⁷

Russell'a göre jeoloji ve fizik biliminin elde etmiş olduğu veriler insanın evrene bakışını değiştirmiş ve sahip olunan inançları derinden sarsmıştır. Biyolojik dünyada ortaya çıkan evrim düşüncesi bu fikrî kırılmanın sonucudur. Evrim düşüncesi ortaya koymuştur ki yaşam herhangi bir güç tarafından hediye edilmiş bir şey değildir. Russell'ın evrim düşüncesini şu üç felsefi önermeye dayandırdığı söylenebilir. Birincisi, mevcut olanlar basitten bileşiğe doğru sıralanır. İkinci, basitten bileşiğe doğru bir meyildir. Üçüncüsü ise doğa bir tür seçim ile türler arasında denge oluşturduğu gibi yeni türler de meydana getirmiştir. Maymunun insana dönüşmesi gibi.²⁸

Yaşamın devamlılığını sağlayan ve onu koruyan güç ise canlı mekanizmaların içgüdüsel olarak yaşadıkları ve yaşattıkları doğal seleksiyon gücüdür. Hayvanların yaşam alanları ve sahip olunan imkânlar kısıtlı olduğu için gereğinden fazla üreme olmaması

²⁴ Russell, *Religion & Science*, 49.

²⁵ Russell, *Religion & Science*, 51.

²⁶ Russell, *Religion & Science*, 53.

²⁷ Russell, *Religion & Science*, 61.

²⁸ Fevzi Yiğit, *Metafizik ve Evrim* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021), 51.

gerekir ve yine hayatın sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için hastalıklı ve yaşlı olanların ihtiyacı olan türler tarafından ortadan kaldırılması gerekir. Böylelikle hem beslenme ihtiyacı karşılanmış olur hem de nesillerin sağlıklı ve dengeli bir şekilde devamı sağlanmış olur.²⁹

Evrim teorisini savunan Russell, Bergson'un "creative evolution"(yaratıcı/bilinçli evrim) ifadesine gizeme kapı aralayacağı düşüncesiyle karşı çıkmakta ancak "cosmic purpose"(bilinçli/ amaç) olarak ifade edilen düzenliliği izah etmekte zorlanmaktadır. Russell, izah edemese de insanda hayvanlarda olmayan birtakım özelliklerin ve bir bilinç düzeyinin olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla eleştirmiş olsa da "creative evolution" anlayışına yakın durduğu söylenebilir.³⁰

Evrim teorisi ile ilgili olarak hâlâ cevabı verilemeyen sorular bulunmaktadır: 1- Bu evrilme ne zaman ve nasıl başladı? 2- Bunu hangi güç nasıl başlattı? 3- Evrilme işlemi tamamlanmış mıdır? 4- İnsanoğlunun atası olduğu iddia edilen maymun ya da şempanzelerin neden tamamı insana evrilmedi ve bir kısmı hâlâ başlangıç koşullarında yaşamaya devam ediyorlar? 5- Bu evrilme ne zaman ve nasıl bir güç tarafından sonlandırılmıştır ya da sonlandırılacaktır? Bu soruların cevabı verilmediği sürece evrim teorisi bilim kılıfı giydirilmiş bir iddianın ötesine geçemeyecektir.

5. Ölüm Korkusu

İnsanın en büyük korkusu ölüm korkusudur. Bu duygu insana her türlü kötülüğü yaptırabilmektedir. Bu durum insanı hem insanlara karşı hem de Tanrı'ya karşı korkak, yalaka ve güç karşısında zavallı bir duruma düşürmektedir. Kilise insanın bu zaafını iyi bir şekilde kullanmaktadır. Eğer bir kötülük yaparsanız Tanrı size dünyada baş edemeyeceğiniz nice felaketleri gönderebileceği gibi ölüm sonrası hayatınızda da sizi çok acımasız bir şekilde cezalandıracaktır. İnsanların çoğu korku duygusunu yenemeyeceğine göre yapabilecekleri en iyi şey korkularına yenik düşüp Tanrı'dan kendilerini affetmelerini istemek olacaktır.³¹

Russell'a göre fizik bilimi öyle bir noktaya ulaştı ki çok yakında evrenin tüm sırlarını ortaya koyacaktır. Bu da evrenin ve dolayısıyla dünyanın ilginçliğini kaybetmesi anlamına gelecektir. Fizikî dünyada olduğu gibi insan bünyesinde de hâkim olan şey elektron ve protonlardır.³² Proton ve elektronların bütün gücü birlikte hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nasıl ki hayat kaynağı olan su, hidrojen ve oksijenin birlikteliğinden meydana gelmektedir ve bu iki element birbirlerinden ayrıldıklarında su diye bir maddeden bahsedilemez ise evrendeki her şeyde proton ve elektronlardan oluşmaktadır. Bunlar birbirlerinden ayrıldıklarında geride hiçbir şey kalmayacaktır.³³

²⁹ Russell, *Religion & Science*,71.

³⁰ Russell, *Religion & Science*, 212.

³¹ Russell, *Why I Am Not a Christian: And Other Essays on Religion and Related Subjects*, 18.

³² Russell, *What I Believe*, 3.

³³ Russell, *What I Believe*, 4.

Russell, elementlerin ayrışımı üzerinden dile getirmiş olduğu yaklaşımını Kilisenin insanı beden ve ruhtan oluşan düşüncesine de uyarlamaya çalışmaktadır. Russell, ölümün basitliğini ve sonrasının olmadığını göstermek için yaşam formu ile ölüm formu arasında dar bir makas aralığının olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kilise ve teologlar bilerek ve kasıtlı bir şekilde yaşam formunu çok yüksek bir noktaya koyuyorlar. Dolayısıyla çok yüksek bir noktada olan yaşam formunun karşı tarafında da ölüm formu bulunmaktadır. Bu iki form arasında çok ciddi bir nitelik ve aktivasyon farkı vardır. Bu farkı sağlayan bir güç olmalıdır. Bu güç de Tanrı'dır. Hayatı da ölümü de var eden odur. Oysaki Darwin ortaya atmış olduğu evrim teorisiyle yaşam formunun öyle üst düzey bir yapı olmadığını aksine basit bir süreçten başlayarak bugünkü seviyesini aldığını ortaya koymuştur. Dolayısı ile basit bir form olan yaşamın zıddı olan ölüm de üst düzey bir form değildir. Russell'a göre anne karnında döllenmiş bir yumurta zaman içerisinde yavaş yavaş aşama kat etmekte ve organları tamam olan beden kendi aktivasyon enerjisini üretmektedir. Dünyaya gelen bu varlık zaman içerisinde gelişmekte ve yine zaman içerisinde hareketleri kısıtlanmakta ve aktivasyonunu kaybetmektedir. Dolayısıyla ölüm, bedenin aktivasyon enerjisini kaybetmesinden başka bir şey değildir.³⁴

Russell'ın yapmaya çalıştığı şey yaşam formunu aşağı seviyelere indirerek yaşam ile ölüm arasındaki mesafeyi yakınlaştırmaktır. Bu başarıldığı takdirde yaşam ve ölüm üzerinde düşünölmeye ya da kaygılanmaya gerek kalmayacaktır. ³⁵ Ancak kaygıyı ve endişeyi azaltmak yaşam ve ölüm üzerinde düşünmeyi ortadan kaldıramayacaktır. Ne kadar düşük bir formda olursa olsun yaşamın ve ölümün nasıl gerçekleştiği nasıl ve kim tarafında gerçekleştirildiği sorusu sorulmaya devam edecektir.

6. Kozmik Amaç

Din ile bilim arasında yaşanan en keskin tartışma konusu evrenin var oluş nedeni ve daha özelden ise yaşamın niçin var olduğu konusudur. Din ile bilim yapıları itibariyle ve varmak istedikleri sonuç itibariyle birbirlerinden farklılık arz etmektedir. Din, insanın eşyanın nasıl var olduğunu sorgulamasını ister; ancak onun varmak istediği nokta, onun niçin var olduğunun sorgulanmasıdır. Bilim ise yapısı itibariyle eşyanın niçin var olduğunu sorgulamaksızın onun nasıl var olduğunu açıklamanın çabası içerisinde. Din, eşyanın ilahi bir varlık tarafından var edildiğini iddia ederken bilim, eşyanın nasıl meydana geldiğini izah ederek onun herhangi bir güç tarafından meydana getirilmediğini göstermeye çalışmaktadır. Dolayısıyla bilim, eşyanın var oluşuna yönelik "niçin" ve "kim" sorularının sorulmasının anlamsızlığını ve gereksizliğini göstermeye çalışmaktadır.

Bilim doğası gereği "niçin" sorusuna cevap veremez. Meselâ dünya güneşten niçin koptu, yıldızlar niçin var oldu, niçin evrende bu kadar hassas dengeler var, niçin her şey

³⁴ Russell, *What I Believe*, 5.

³⁵ Bertrand Russell, *Aylaklığa Övgü*, çev. Mete Ergin (İstanbul: Cem Yayınevi, 2008), 150.

yaşam için uygun vaziyettedir? İnsan niçin var? İnsan ve diğer canlıların ihtiyaç duydukları şey niçin var?

Russell'a göre Tanrı'ya inanan insanlar bilimi, eşyanın var oluşuna yönelik "niçin" ve "kim" sorularını sorarak köşeye sıkıştırmaya çalışmaktadırlar. Kendisinin bu sorulara yeterli bir cevabının olmadığını ifade etmekle birlikte bilimin bir gün mutlaka bu sorulara cevap vereceğini ifade etmektedir. Russell, teolojistlerin ve din taraftarı bilim insanlarının var oluşa dair üç yaklaşımı ele alarak sonuca gitmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Bunlar:1- Tanrı merkezli oluşum, 2- Tanrı ile birlikte oluşum, 3- Kendiliğinden oluşumdur.³⁶

Kilisenin savunmuş olduğu görüş elbette ki Tanrı merkezli oluşumdur. Onlara göre her şey o kadar açık ve nettir ki eşyanın var oluşu Tanrı düşüncesi olmadan izah edilemez. Tanrı, ezeli ve ebedidir. O'nun dışında her şey sonradan meydana gelmiştir. O, her şeyi var edip kontrol altında tutmaktadır. İkinci anlayışta ise Tanrı vardır ancak O'nunla beraber eşya da vardır. Tanrı, burada mutlak bir var edici değildir; sadece ve sadece nispi bir düzenleyicidir. Üçüncü anlayışta ise eşyanın var oluş amacına yönelik tam bir körlük söz konusudur. Çünkü bu anlayış evrenin ilk aşamalarında eşyayı var oluşa iten gücün ne olduğunu izah edememektedir.³⁷

Russell, kendiliğinden ya da Tanrı ile birlikte var oluş fikrinin her şeyin Tanrı tarafından var edildiği ve kontrol edildiği fikrinden daha mantıklı ve kulağa hoş geldiğini ifade etmektedir. Eğer her şeyi yaratan ve kontrol eden bir Tanrı kabul edilecek olursa o zaman evrende gereğinden fazla bulunan kötülükler ve evrende bulunan her şeyin ne tür bir kozmik amacının olduğunun irdelenmesi gerekir. Ona göre bir takım kör noktaların kabul edilmesi Tanrı inancı açısından daha sağlıklıdır. Bunca kötülüğün Tanrı'nın iradesinin dışında cereyan ettiği düşüncesi O'nun bilgisi ve kontrolü dâhilinde gerçekleşmesi düşüncesinden daha rasyoneldir.³⁸

Evrende her şeyin insan için yaratıldığı ve her birinin farklı bir var oluş amacının olduğu anlayışı doğru değildir. Zira dünyamız koca evrenin içerisinde küçük bir yer kaplamaktadır. İnsanlığın zihni Copernikus devrimi öncesi dünya ile sınırlı idi. Ancak şimdi evrenin çok geniş alanlarına yönelik bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla koca evren göz önüne alındığında kozmik bir amaçtan bahsetmek zor görünmektedir. Tanrıbilimciler, dünyanın bir sona doğru gidiyor olmasını kendi iddialarına bir dayanak göstermektedir. Ancak bütün bir yaşamı kurutacak bir gaz salınması olmaz ise dünyanın daha milyonlarca yıl ömrünün olduğu söylenmektedir. İnsanlık eninde sonunda kendisine yeni yaşam alanları keşfedecektir. Ayrıca dünyada izah edilmesi mümkün olmayan birçok şey vardır. Meselâ gergedanların ve dinozorların hayatlarının insan hayatına ne

³⁶ Russell, *Religion & Science*, 191.

³⁷ Russell, *Religion & Science*, 191.

³⁸ Russell, *Religion & Science*, 192.

gibi katkıları vardır? Kuduz hastalığının ya da şeritli tavşanların üzerindeki şeridin insan hayatına ne gibi bir katkısı vardır?³⁹

Russell'a göre büyük günah düşüncesi kozmik amaç düşüncesi ile bağdaşmamaktadır. Eğer Tanrı insanı kozmik bir amaç için yarattı ise neden şeytanın onu kandırmasına izin verdi. Âdem cennetten çıkarılırken soyu ile birlikte günahkâr kabul edildi. İnsanın bir hayat boyu bu günahdan kurtulup Tanrı'ya yaranıp cennete gitme düşüncesi insan onuruyla bağdaşmamaktadır. Russell'a göre bugün, insanlığın yapması gereken şey şudur: Maddeye kozmik bir amaç yükleme düşüncesinden vazgeçip yeni bilimsel veriler ışığında mekanistik bir var oluş anlayışı oluşturmaktır.⁴⁰ Bilim artık hem fiziki dünyanın hem de biyolojik dünyanın nasıl var olduğunu açıklayabilecek noktaya gelmiştir. Yaşam macerasının hangi formlardan geçerek bugünkü seviyeye ulaştığı bilinmektedir. Yaşam basit moleküler yapıların içerisinde bulunduğu ortama uyum sağlaması ve zaman içerisinde seviye atlayarak bugünkü seviyesine ulaşmış bulunmaktadır. Değişen ve gelişen mekanizmalar kendilerinin dışındaki mekanizmaları da etkileyerek karşılıklı bir etkileşim yoluyla yaşam imkânını yakalamış ve uygun yaşam alanlarını oluşturmuştur.⁴¹

Anlaşılan Russell'ın düşünce ve inanç dünyasında kozmik manada bir amaçsallığa yer yoktur. Ancak en basit düzeydeki bir kompleks yapıyı dahi merak edip incelemeye çalışan bir insan zihninin bu devâsa yapıyı ve üst düzey bir yaşam formunun niçin var olduğunu sorgulamaması her şeyi anlamsızlaştırma noktasına götürecektir. Eğer yaşamın tamamına yönelik bir amaçsızlık tavsiye edilecek olursa o zaman yaşamın herhangi bir kesiti ve olayı için bir amaçtan bahsedilmemesi gerekecektir. Çünkü bütünü için söz konusu olmayan bir şey parçası için de söz konusu edilemez.

SONUÇ

Russell'ın eserlerinde yer yer farklı inançlara atıflarda bulunmakla birlikte genel olarak Hristiyanlık üzerinden değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Yaklaşımlarını Hristiyanlık üzerinden tüm inançlara uyarlaması onun adına bir eksiklik olarak görülmektedir. İnsanlık tarihi incelendiğinde görülecektir ki Tanrı inancına sahip birçok insan, insanlığın refahı için faydalı çalışmalar ortaya koymuşlardır. Russell da bu gerçeği kabul etmektedir. Ancak ona göre bu katkı çok cüz-î ve sınırlıdır.

Russell'a göre insanın evren ve yaşama dair sorgulaması devam etmektedir. Evrenin ve yaşamın sırlarını çözmek için çalışmalar devam etmektedir. Bu noktadan hareketle özellikle Aydınlanma dönemi ile birlikte ateistik düşüncüyü benimseyen bilimsel çevreler büyük bir özgüvenle dinin karşısına alternatif bir güç koyma gayreti içerisine girdiler. Onlara göre dinin kaynağı korku ve bilinmezlikti. Bilim bu korku ve cehaleti yok edecek ve artık Tanrı inancına da gerek kalmayacaktı. Russell da bilime

³⁹ Russell, *What I Believe*, 194.

⁴⁰ Russell, *Religion & Science*, 197.

⁴¹ Russell, *Religion & Science*, 203.

dinin yerine geçecek yegâne sistem olarak bakmaktadır. Ancak bilimin verilerinin birbirine tezat ve değişkenlikler arz ettiğini görmektedir. Aynı zamanda bilimin verilerinin yeni veriler ortaya çıkardığını ve insanlığın řu an itibariyle geldiği yer açısından elinden bir şey gelmediğini ve bir çözüm yolu bulamaz ise kaçınılmaz bir sona doğru ilerlediğini düşüncesine sahiptir. Her ne kadar bilim ideolojik bir kisve giydirilerek dinin karşısına çıkarılmaya çalışılsa da hâlâ insanlığın anlam arayışını tatmin etmekten çok uzaktır.

Russell, yaratılış ve evrim arasında orta yol bulmaya çalışanların ifade etmiş oldukları “creative evolution” düşüncesini metafiziğe kapı aralayacağı düşüncesiyle reddediyor olsa da evrende ve insan metabolizmasında var olan ve “cosmic purpose” olarak adlandırılan evrendeki sırları çözmede yetersiz kaldığını ifade etmektedir.

Nihai olarak bilim insanlığın yaşam standardını yükseltmek için önemli bir araçtır. Ancak bu araç duygusallıktan uzak kör bir araçtır. İnsanoğlu sadece maddeden ibaret olmadığı için, bilim onun bütün ihtiyaçlarını karşılama imkânına sahip değildir. Evrim düşüncesinin nihaî belirleyici olarak kabul edilip dinin yaklaşımlarının bilimsellikten uzak olduğu yaklaşımı ile görmezden gelinmesi doğru değildir. Yapılması gereken şey dini Hristiyanlığa has kılmadan son din olan İslam dinin ortaya koymuş olduğu ilkeler ile bilimsel verileri entegre bir şekilde değerlendirmek olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aydın Türk. *Ateizmi Anlamak*. İstanbul: Propaganda Yayınları, 2012.
- Barbour, Ian G. *When Science Meets Religion*. New York: HarperCollins, 2000.
- Browne, E. J - Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni: Charles Darwin*. çev. Orhan Düz. İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Collins, Robin vd. *Allah, Felsefe ve Bilim*. ed. Caner Taslaman - Enis Doko. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2013.
- Collins Robin. "Tanrı, Tasarım ve Ince-Ayar". *Allah Felsefe ve Bilim*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2013.
- Craig, William Lane - Sinnott-Armstrong, Walter. *God? A Debate Between a Christian and an Atheist*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2004.
- Darwin, Charles. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1981.
- Davies, P. C. W. (ed.). *The New Physics*. Cambridge [Cambridgeshire] ; New York: Cambridge University Press, 1989.
- Eddington, Sir Arthur Stanley. *The Nature Of The Physical World*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1948.
- Fales, Evan. "Naturalism and Physicalism". *Atheism*. ed. Michael Martin. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Fallon, Francis. "If Agnosticism, Then What". *Agnosticism*. ed. Francis Fallon - Hynan Gavin. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Huff, Peter A. *Atheism and Agnosticism: Exploring the Issues*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2021.
- Jimenez, Tim. *All About Atheism*. Place of publication not identified: World Technologies, 2014.
<http://www.vlebooks.com/vleweb/product/openreader?id=none&isbn=9788132338253>
- Kajonen, Erkki Vesa Rope. *Intelligent Design: A Theological and Philosophical Analysis*. Helsinki: Helsinki University Press, 2014.
- Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. çev. Werner S. Pluhar. Cambridge: Hackett Pub. Co, 1996.
- Kocabaş, Şakir. *Fizik Ve Gerçeklik: Bilim Felsefesine Kavramsal Bir Yaklaşım*. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Kurşunluoğlu, M. Sait. *İnsan-Evren İlişkisi ve Antropik İlke*. Ankara: Elis Yayınları, 2006.

Le Poidevin, Robin. *Agnosticism: A Very Short Introduction*. Oxford ; New York: Oxford University Press.

Le Poidevin, Robin. *Ateizim: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı, 2003.

Newton, Isaac. *The System of the World*. Berkeley, Calif: University of California Press, 7. pr., 1973, 2.

Polkinghorne John. "God and Physics". *God is great, God is good: why believing in God is reasonable and responsible*. ed. William Lane Craig - Chad V. Meister. Downers Grove: IVP Books, 2009.

Ray, Matthew Alun. *Subjectivity and Irreligion*. Burlington: Ashgate, 2003.

Russell, Bernard. *The History of Western Philosophy*. New York: Simon and Schuster, 1945.

Russell, Bertrand. *Aylaklığa Övgü*. çev. Mete Ergin. İstanbul: Cem Yayınevi, 2008.

Russell, Bertrand. *Bilimsel Bakış*. çev. Funda Sezer. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Russell, Bertrand. *Religion & Science*. London: Oxford University Press, 1974.

Russell, Bertrand. *Sorgulayan Denemeler*. çev. Nermin Arık. İstanbul: Say Yayınları, 22. Basım, 2015.

Russell, Bertrand. *What I Believe*. London: Routledge, 2004.
<http://public.ebookcentral.proquest.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=182687>

Russell, Bertrand. *Why I Am Not a Christian: And Other Essays on Religion and Related Subjects*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Smart, J. J. C. - Haldane, John. *Atheism and Theism*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2nd ed., 2003.

Spencer, Helbert. *First Principles*. New York: Cambridge University Press, 2009.

Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: Kaknüs, 2001.

Yiğit, Fevzi. *Metafizik ve Evrim*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021.